

УДК 378.978 + 378.14

DOI: 10.15587/2519-4984.2018.121988

ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

© Г. І. Сотська, В. А. Лісовий

У статті розкрито загальнонауковий та психолого-педагогічний зміст поняття «розвиток», проаналізовано різноманітні наукові погляди щодо визначення змісту та сутності феномену «професійний розвиток викладача вищої школи». На підставі аналізу наукових джерел окреслено професійно важливі якості фахівця у професійно-педагогічній діяльності як результат його успішного професійного розвитку

Ключові слова: розвиток, професійний розвиток, викладач вищої школи, професійно важливі якості фахівця

1. Вступ

Сучасний етап реформування вищої освіти в Україні вимагає визначення нових соціально значущих орієнтирів у системі вищої освіти та диктує нові вимоги до рівня конкурентоспроможності майбутніх фахівців-педагогів, що сьогодні є одним із пріоритетних завдань галузі вищої педагогічної освіти. У зв'язку з цим сучасні освітні програми їх підготовки повинні бути спрямовані, передусім, на професійний розвиток, саморозвиток і самовиховання.

Державна політика в сфері освіти визначає стратегічні напрями постійного духовного самовдосконалення особистості, формування її інтелектуального й культурного потенціалу як вищих цінностей нації, що знайшло відображення у Концепції розвитку освіти на період до 2025 р., Законах України «Про освіту» (2017) та «Про вищу освіту» (2014). Про те, що питання професійного розвитку фахівців постійно знаходяться у полі зору держави, свідчить прийнятий у 2012 році Закон України «Про професійний розвиток працівників», у якому окреслено мету державної політики у сфері професійного розвитку працівників. Таким чином, більш високі вимоги суспільства до системи освіти загалом та особистості викладача як творця педагогічного процесу в вищій школі мотивують науковців акцентувати увагу на надзвичайно важливому значенні професійного розвитку викладача у процесі його фахової підготовки.

2. Аналіз останніх досліджень

Аналіз досліджень, пов'язаних з проблемою професійного розвитку викладача вищої школи, дозволяє констатувати значний інтерес науковців до різних її аспектів. На сьогоднішній день досить ґрунтовно досліджено психологічні особливості розвитку особистості людини [1], психологічні засади професіоналізму та професійного розвитку [2], специфіку розвитку особистості в навчально-виховному процесі [3], загальні проблеми розвитку психіки людини [4]. В рамках педагогіки вищої школи та професійної освіти зазначена проблема знаходить відображення в працях, присвячених: розробці нових концептуальних підходів до професійної підготовки сучасного викладача [5], аналізу особливостей діяльності викладача вищої школи [6]. Особливу увагу науковців привертають питання саморозвитку і самореалізації педагога в процесі здійснення професійної діяльності у вищій школі,

зокрема, у системі університетської освіти [7], у неперервній професійній освіті [8]. Також професійний розвиток досліджується в контексті аналізу складових професійного простору майбутнього викладача [9]. Виокремлено і описано різноманітні освітні моделі як підґрунтя для успішного здійснення професійного розвитку майбутнього фахівця [10].

Однак, незважаючи на широту і ґрунтовність наукових досліджень, не вирішена у повній мірі проблема чіткого визначення змісту феномену "професійний розвиток викладача вищого навчального закладу" і пов'язаних із ним професійно важливих якостей фахівця.

3. Мета та завдання дослідження

Мета дослідження полягає у висвітленні теоретичних аспектів професійного розвитку фахівця в контексті його професійно-педагогічної діяльності у вищій школі.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Проаналізувати наукові погляди щодо визначення змісту та сутності феномену «професійний розвиток викладача вищої школи».

2. Окреслити професійно важливі якості фахівця у професійно-педагогічній діяльності як результат його успішного професійного розвитку.

4. Теоретичні аспекти проблеми професійного розвитку викладача в контексті його професійної діяльності у вищій школі

Відповідно до енциклопедичних видань, поняття «професійний розвиток» розглядається як процес формування суб'єкта професійної діяльності, тобто системи певних властивостей в умовах неперервної професійної освіти, самовиховання та здійснення професійної діяльності. У процесі професійного розвитку особистість оволодіває системою професійно важливих якостей (комунікативні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні, освітні, інтелектуальні, психофізіологічні властивості людини), формуються світоглядні, етичні якості, спеціальні наукові, технічні, технологічні знання, вміння, навички, здібності особистості фахівця [11].

Ключовим поняттям у даному контексті є розвиток – зміна, що являє собою перехід від простого до все більш складного, від нижчого до вищо-

го; процес, в якому поступове накопичення кількісних змін призводить до настання якісних змін [12]. Також розвиток розуміють як зміну, що, як правило, призводить до зростання об'єкта, його посилення або ускладнення його будови, а іноді і до повного переродження, або результат такої зміни у людини, що виражається в її фізичному стані, ступені її розумової, духовної або моральної зрілості («розумовий розвиток», «духовний розвиток»). З позиції філософської думки розвиток є закономірною, спрямованою якісною зміною матеріальних та ідеальних об'єктів, у результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта [13]. Коли ми говоримо про розвиток якогось об'єкта, ми зазвичай маємо на увазі, що цей об'єкт якимось вдосконалюється, ускладнюється, модифікується.

Професійний розвиток науковці трактують як кількісну та якісну зміну психологічних характеристик особистості, пов'язану з виконанням нею різних дій в процесі професійної діяльності; зазвичай він ототожнюється з прогресивним розвитком людини: дозріванням, формуванням, саморозвитком, самовдосконаленням [2].

Найбільш повне визначення поняття «професійний розвиток особистості» пропонується у дослідженнях [2], де зазначений феномен розглядається як тривалий процес взаємодії особистості і професії, в якому розвиток особистості пов'язаний з розвитком індивідуально-психологічних особливостей фахівця і відбувається у відповідності з оптимальними заходами якісного виконання професійної діяльності, а також зміну психіки в процесі вивчення та виконання професійно-освітньої, трудової та професійної діяльності. Згідно зазначеної концепції, професійний і особистісний розвиток є взаємообумовленими – в основі цих процесів лежить саморозвиток, який детермінує самореалізацію людини.

Ряд науковців феномен професійного розвитку розглядають через поняття «особистісно-професійний розвиток». Автори концепцій особистісно-професійного розвитку зазначають, що особистісно-професійний розвиток педагога в значній мірі забезпечується ініціативою як новою авторською дією суб'єкта професійної діяльності, як способом здійснення саморозвитку [15]. З одного боку, справжній розвиток професіоналізму немислимий поза особистісним розвитком; з іншого боку, відзначається стійкий зв'язок між особистісним і професійним розвитком: як особливості особистості впливають на процес і результати професійної діяльності, так і саморозвиток особистості відбувається під впливом специфіки професійної діяльності педагога [14].

Особистісно-професійний розвиток педагога є самореалізацією, спонуканням до творчості, необхідністю проектування власного професійного рівня на різних етапах життєвого шляху. «У професійному самовдосконаленні необхідно спиратися на високий рівень самостійної мотивації професійної діяльності, контроль самим педагогом за власним професійним розвитком і самовдосконаленням, де професійна підготовка ґрунтується на гуманітарному знанні, високої професійної культури, філософської методології» [8].

На думку автора, ефективність особистісно-професійного розвитку педагога буде досягатися за умови самоформування якостей педагога-професіонала в діяльності, спілкуванні, пізнанні і самопізнанні.

Особистісно-професійний розвиток педагога є залежним від соціальних умов, особливостей організації педагогічного процесу, особистісного потенціалу та динамічної взаємодії мотиваційних, ціннісних та професійних компонентів особистості. Особистісно-професійний розвиток педагога нерозривно пов'язаний з розумінням діяльності, де діяльність розглядається з позицій сукупного практичного досвіду її здійснення як сума результатів досягнень, як процес подолання труднощів, як процес самозміни педагога в ході всієї його життєдіяльності [8].

Вагомим кроком у дослідженні феномену професійного розвитку є врахування наукових підходів щодо аналізу та побудови системи професійного розвитку педагога вищої школи. Так, у дослідженні [10] розглядається історіогенез феноменології розвитку людини, який утворюється шляхом реінтеграції змісту різноманітних освітніх моделей, зокрема, природовідповідної, теоцентричної, натурцентристської, соціоцентричної, антропоцентричної, гуманістичної, кваліфікаційно-компетентнісної, холістичної. Зазначені моделі утворились в історії формування педагогічної теорії і по своєму орієнтувались у тлумаченні категорії розвитку людини та відповідно цього розуміння будували зміст і технології навчально-виховного процесу. Найбільш відповідними сучасним вимогам та практиці педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі є три останні моделі, тому зупинимося на їх характеристичі більш детально.

Так, в рамках *гуманістичної* моделі викладач виконує роль партнера, котрий рухається разом зі студентом у пошуках істини, пізнанні себе тощо. Педагогічний процес, орієнтований на особистісне зростання, означає культивування в собі людини, здатної до подолання власних настанов і позицій, готової до конструювання освітнього середовища шляхом спільних зі студентами зусиль. Відкритість перед майбутнім, здатність до переоцінки цінностей виступають провідними ознаками гуманістичного навчання.

У *кваліфікаційно-компетентнісній* моделі головним компонентом виступає не Особистість як суб'єкт власного освітнього процесу, а взаємозв'язки між освітою і політичною системою, економікою, ринком праці тощо. Структурологічними поняттями моделі виступають: стандарт, норма, етапність і логіка розвитку, технологізованість, адаптованість, прогнозованість у часі і спрямованість. Професійна підготовка викладача у цій моделі спрямована на використання інструментально-технологізованої методики, його світоглядна установка залежить від ринкових настанов групи людей або держави, конкретизованих концепцій універсального застосування. Варто зазначити, що застосування цієї моделі вважається найбільш доцільним в системі освіти дорослих, оскільки розвиток особистості упродовж життя шляхом реалізації парадигми «освіти крізь життя» у загальноєвропейських системах позначається на загальному

розумінні змісту кваліфікацій та базується на компетентнісному підході [10].

Холістична, або цілісна модель розвитку особистості (як студента, так і викладача) зумовлюється креативною спрямованістю педагогіки на підготовку до творчого довголіття як на основі фізичного довголіття, так і повноти життя. Креативна педагогіка розширює соціально-культурну мету професійної діяльності викладача, яка полягає не у традиційному розумінні викладання, як передавання-збереження досвіду, а у формуванні у майбутнього педагога готовності до еволюціонуючого співбуття з професійною реальністю. Така мета актуалізує тлумачення педагогічної системи як частини освітніх систем, головною метою яких є навчання, виховання і передавання знань (освіта), формування компетенцій особистості, які наближають її до стану ідеалу якості Людини (якості особистості і якості професіонала).

У нинішній час визначено 12 головних наукових підходів до аналізу та побудови системи професійного розвитку педагога:

– *контекстний або суб'єктно-діяльнісний* (передбачає розгляд педагогічної діяльності у сфері педагогічних цінностей, якими наповнюється ця діяльність);

– *професіографічний* (орієнтує учасників педагогічного процесу на результат реалізації певного комплексу вимог до їх майбутньої професійної діяльності);

– *партисипативно-інтерактивний* (орієнтує всіх учасників педагогічного процесу на їх активність, розуміння взаємодоповнюваності їх здібностей та особистісних ресурсів, спільний характер навчального процесу, активну міжособистісну комунікацію, самоорганізацію та самоврядування);

– *акме-системно-синергетичний* (націлює діяльність педагога на досягнення рівня педагогічної майстерності, яка реалізується в творчій діяльності та синергетичній цілісності людини стосовно її професійного становлення);

– *компетентнісний* (відображає інтегральний прояв професіоналізму, в якому поєднуються елементи професійної і загальної культури, досвіду педагогічної діяльності та педагогічної творчості, що конкретизується у певній системі знань, умінь, готовності до професійного вирішення педагогічних завдань та проблем);

– *аксіологічно й особистісно орієнтований* (конкретизують потребу у розгляді педагога як системної цілісності в єдності професійного та особистісного начал людини);

– *рефлексивний* (спрямовує освітню систему та процес професійного розвитку педагога на актуалізацію розвивальних педагогічних ситуацій, що розвивають рефлексію (самосвідомість, Я-концепцію) учасників освітнього процесу);

– *природовідповідно-диференційований* (передбачає орієнтацію педагогічних систем на природні принципи організації їх структури, функцій, енерго-інформаційного обміну з навколишнім середовищем, на індивідуальні характеристики суб'єктів навчальної діяльності та професійного зростання);

– *діалоговий* (орієнтується на концептуальну установку стосовно того, що мислення особистості

педагога в процесі його професійного розвитку має вступати у віртуальне діалогічне спілкування з попередніми формами культури, а також із представниками різних поколінь, які взаємодіють в єдиному часовому просторі, коли процес спілкування всіх учасників навчально-виховного процесу набуває вільного, співтворчого характеру);

– *амбівалентно-імовірнісний* (дозволяє досягти цілісного статусу мислення через взаємну зміну, доповнення протилежностей, їх взаємопроникнення, постійного «переплавлення» смислу через кожний з протилежних полюсів);

– *герменевтичний* (дозволяє будувати діяльність педагога та розглядати процес його професійного розвитку не стільки на основі його знань про особистість, скільки на здатності зрозуміти внутрішню логічну зв'язність, організованість явищ життя дитини) [5].

Комплексне застосування зазначених підходів у перспективі дозволить побудувати цілісну модель зазначеного процесу та визначити головні технологічні аспекти її реалізації. «Ця модель має реалізовувати психолого-педагогічну програму дослідження феномена громадянського розвитку особистості професіонала, що передбачає поєднання в одному теоретико-методологічному полі трьох цілей розвитку людини – особистості, професіонала і громадянина» [5].

Результатом успішного професійного розвитку майбутнього викладача вищої школи повинно стати оволодіння ним *системою професійно важливих якостей*, до якої входять комунікативні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні, освітні, інтелектуальні, психофізіологічні властивості людини. У науковій літературі представлені різні підходи до складання переліку даних якостей. Подібні описи професійно важливих якостей можна розглядати як еталон, зразок до якого необхідно прагнути викладачам-початківцям і студентам, які навчаються на педагогічних спеціальностях. Тому вважаємо за необхідне зупинитися на різних підходах до виокремлення таких якостей детальніше.

До професійно важливих якостей фахівця, передусім, варто віднести широкий світогляд, принциповість і стійкість переконань, громадську активність і цілеспрямованість, патріотизм і добре ставлення до представників інших національностей та країн, гуманізм, високий рівень свідомості, оптимізм, віру в людей, у свої сили й можливості, любов до праці; високу моральну зрілість, справедливість та об'єктивність, педагогічне спрямування наукової ерудиції, високий рівень загальної культури, високий рівень моральних стосунків спілкування з людьми, акуратність й охайність, чесність, дисциплінованість, вимогливість; педагогічну спостережливність, педагогічну увагу, педагогічний такт, педагогічну інтуїцію, володіння педагогічною технікою, професійну працездатність; високий рівень соціального сприйняття й спостереження дійсності, активну інтелектуальну діяльність із систематизації й узагальнення соціального досвіду, швидкість орієнтації у педагогічних ситуаціях, високу культуру мовлення, володіння мімікою, тоном голосу, рухами, жестами; високу пізнавальну зацікавленість, любов до студентів й потребу

працювати з ними, твердість характеру, витримку й самовладання, самостійність у вирішенні життєво важливих задач; адекватність сприйняття студента й уважність до нього, прогнозування шляхів формування особистості студента, здатність передбачати можливі результати, виховний вплив на колектив та особистість в ньому [9].

Пріоритетними якостями викладача вищого навчального закладу є:

- усвідомлення свого громадянського обов'язку, виховання гідних громадян країни, висококваліфікованих спеціалістів;
- досконале володіння своїм предметом; майстерне володіння методикою викладання, управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів;
- педагогічна вираженість (як своєрідна установка на педагогічну діяльність і психологічна готовність до неї);
- розумна любов до студентів у поєднанні з вимогливістю;
- ерудованість, широта інтересів;
- творчий підхід до справи; здатність перевіряти та аналізувати власний досвід;
- високі моральні якості; уміння володіти власною емоційно-вольовою сферою;
- цілеспрямованість, ініціативність, дисциплінованість, вимогливість до себе та інших;
- педагогічна спостережливість і уважність;
- натхнення та інтуїція; досконале володіння мовою і мисленням;
- оптимізм;
- педагогічний такт;
- здоров'я і зовнішній вигляд.

Їх сукупність формує авторитет викладача, значущість його достоїнств, силу його виховного впливу [6].

У педагогічній науці вимоги до викладача вищого навчального закладу традиційно передбачали сформованість професійних та особистісних функцій, безпосередньо пов'язаних з його професійним розвитком – дослідження, проектування, конструювання, організація, комунікація [15] *дослідницька функція* націлює педагога на творчість, уміння витягувати нові знання з різних джерел, удосконалювати навички логічного мислення, ставити нові педагогічні завдання. *Функція проектування* безпосередньо пов'язана з попередньою. Вона припускає наявність навичок планування педагогічної діяльності, вміння знайти методи вирішення освітніх завдань. *Конструктивна функція* виражається в умінні здійснювати відбір навчально-виховної інформації, створювати нові педагогічні технології, контролювати ступінь засвоєння навчальних дисциплін молоддю. *Організаторська функція* передбачає наявність навичок управління психічним станом того, хто навчається, коректувати і прогнозувати його пізнавальні можливості. *Комунікативна функція* націлює педагога на суворе, але доброзичливе, довірливе ставлення до школярів і студентів, а також на створення єдиного морального і психологічного простору в навчально-виховному процесі. Зазначимо, що необхідність врахування саме цих якостей і функцій при формуванні змісту професійної підготовки майбутніх педагогів вищої школи

не втратила актуальності по нинішній час.

Сучасні науковці звертають велику увагу на формування необхідних особистісних і професійних якостей майбутнього викладача ще на етапі його підготовки у вищому навчальному закладі. Одним із найвагоміших завдань системи педагогічної університетської освіти є визначення профілю майбутнього фахівця-викладача, його індивідуальної концепції професійного розвитку [7]. Такий профіль цілком залежить від тих професійних функцій, які виконуються майбутнім педагогом, а також від інтенсивності відтворення обсягу знань, необхідних фахівцеві. Спеціаліст вузького профілю (викладач-предметник) – це педагог, який володіє системою фундаментальних спеціальних, психолого-педагогічних і методичних знань, умінь, способів дій, необхідних для виконання функцій викладача певної навчальної дисципліни. Спеціаліст комплексного профілю (викладач-предметник, практичний психолог; викладач-предметник, дослідник) – педагог із системними знаннями і поліфункціональною діяльністю. Спеціаліст інтегративного профілю (викладач-предметник, дослідник, менеджер освіти) – це, передусім, педагог з універсально-функціональною діяльністю і універсально-синтетичними знаннями. Найбільш затребуваною, на думку автора, є професійна діяльність педагога інтегративного профілю, головною властивістю якої має бути володіння декількома видами діяльності, характерними для взаємодії педагога з цілісною педагогічною системою. Майбутній фахівець інтегративного профілю повинен бути готовий до виконання своїх функціональних обов'язків на всіх стадіях педагогічного процесу (діагностичній, проектувальній, організаційній, формувальній, контрольно-перевірочній, інтерпретаційній).

5. Результати досліджень та їх обговорення

Здійснений нами аналіз поняття «професійний розвиток» дозволяє констатувати, що зазначений феномен є однією з основ педагогічної діяльності викладача вищого навчального закладу. Професійний розвиток загалом широко представлений у працях педагогів-науковців останніх десятиліть як процес формування суб'єкта професійної діяльності, що передбачає кількісні та якісні зміни у психологічних характеристиках особистості, внаслідок виконання різних дій в процесі професійної діяльності. Тому багатьма дослідниками феномен професійного розвитку розглядається через призму поняття «особистісно-професійний розвиток». Результативність та успішність професійного розвитку викладача вищої школи залежить від оволодіння ним системою професійно важливих якостей – комунікативних, мотиваційних, характерологічних, рефлексивних тощо.

Необхідність подальшого дослідження та розробки нових методологічних підходів стосовно феномену професійного розвитку зумовлена, передусім, потребами освітньої практики, де здійснюється пошук альтернативних форм освітніх систем, розробка багатоваріантних освітніх технологій, інноваційної стратегії освітнього процесу.

6. Висновки

1. У дослідженні проаналізовано погляди нау-

ковців щодо визначення змісту та сутності професійного розвитку викладача вищої школи. Було встановлено, що зазначений феномен завжди розглядався у тісному зв'язку із загальнонауковою категорією розвитку, особистісно-професійним розвитком фахівця, а також із поняттями «саморозвиток» та «самореалізація». Одним із найактуальніших завдань для науковців нині є розробка теоретико-прикладних аспектів побудови систем професійного розвитку викладача, а також визначення складових структури професійного розвитку та механізмів їх функціонування.

2. У дослідженні окреслено професійно важливі якості фахівця у професійно-педагогічній діяльності як результат його успішного професійного розвитку. Аналіз праць науковців з цього питання

дозволяє констатувати, що сучасні умови та особливості педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі передбачають принципово нові вимоги до особистості та діяльності викладача, який не лише реалізує себе у професії, суттю якої є трансляція знань, але й виконує високу місію творення особистості. Надзвичайно важливими для успішності професійного розвитку сучасного викладача повинні бути, зокрема, високий рівень громадянської відповідальності, соціальна активність, духовна культура, інноваційний стиль науково-педагогічного мислення, готовність до створення нових цінностей і прийняття творчих рішень, потреба в постійній самоосвіті й готовність до професійного самовдосконалення.

Література

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.
2. Зеер Э. Ф. Теоретико-прикладные основания психологии профессионального развития: монография. Екатеринбург: Издательство Российского государственного профессионально-педагогического университета, 2015. 194 с.
3. Максименко С. Д. Поняття особистості у психології // Психологія і особистість. 2016. № 1. С. 11–17.
4. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1959. 345 с.
5. Вознюк О. В. Концепція особистості педагога як модель продуктивної професійної діяльності. Акмеодягнення науковців Житомирської науково-педагогічної школи: монографія / ред. Дубасенюк О. А. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2016. С. 107–134.
6. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 352 с.
7. Глузман А. В. Университетское педагогическое образование: основные положения концепции // Проблемы современной педагогической освіти. Серия Педагогика і психологія. 2001. № 3 (1), 9–14.
8. Панова Н. В. Личностное развитие педагога в непрерывном профессиональном образовании // Академический вестник Института образования взрослых Российской академии образования. 2009. № 1 (18). С. 58–62. URL: http://obrazovanie21.narod.ru/Files/2009-1_p058-62.pdf
9. Пшенична Л. В. Складові професійного простору майбутнього викладача. Теоретичні та методичні засади магістерської підготовки викладача вищої школи: монографія / ред. Сбруєва А. А., Козлова О. Г. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. С. 286–312.
10. Сегеда Н. А. Феноменологія розвитку людини в освітніх моделях // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка. 2011. № 6. С. 53–61.
11. Энциклопедия освіти / ред. Кремень В. Г. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
12. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов на Дону: Издательский центр «МарТ», 2005. 448 с.
13. Философский словарь / ред. Фролова И. Т. Москва: Республика, 2001. 719 с.
14. Митина Л. М. Психология личностно-профессионального развития субъектов образования: монография. Москва-Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 376 с.
15. Синявський В. В. Професіограми і психограми професій педагогічного спрямування: метод. пос. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 84 с.
16. Рибалка В. В. Психологія і педагогіка праці особистості: посібник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.

Дата надходження рукопису 27.12.2017

Сотська Галина Іванівна, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, вул. М. Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060
E-mail: galasotska@ukr.net

Лісовий Вадим Анатолійович, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри, кафедра музики. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна, 58012
E-mail: vadislis@hotmail.com